

KÉRDEZ AZ IDŐ

TAXNER-TÓTH ERNŐ

„Jelszavaink valának...”

Kölcsey Ferenc a rendi országgyűlés 1835. február 9-ei ülésén múlt időben fogalmazta meg a *haza* és *haladás* jelszavát. Mégis szeretnénk érvényesnek tudni. De:

Azóta sincs jelszó, amelyet gyakrabban használnának.

Nincs jelszó, amellyel többször éltek vissza.

Minden jelszó korhoz és meghatározott célhoz kötött, itt azonban két alapvető fogalomról van szó. Abban a körben, amely egykor együttesen használta a *haza* és a *haladás* szavakat, a jelentéstartalmukat általánosan elfogadták. Kérdés viszont, a XXI. század eleji Magyarországon mit jelentenek? Hiszen az idők folyamán minden, ami hozzájuk kapcsolódott, módosult. Használatuk ma széles skálán változik – a fennkölt áhítattól a röhöggetőiparig –, aminek számos történelmi oka van. Ahhoz, hogy az előbbi kérdésre megkíséreljünk válaszolni, sok mindent újra kell gondolnunk.

Kezdjük a *Zrínyi dala*, a *Zrínyi második éneke* és a *Hymnus* „pesszimizmusáról” szóló „tudományos” állítással. A szigeti hős és a hazafiasság új tartalmát először megfogalmazó *Török áfium ellen való orvosság* szerzőjének a neve Kölcsey és kora szótárában jelkép. Mindkét Zrínyi reménytelennek látszó helyzetben védte a „hazát”, amelyet a közösségi lét fenntartásának egyedül lehetséges színtereként fogtak föl. Hősies helytállásuk földidézésével a költő szegényt és ellentmondást akart kiváltani kortársaiból. (Azaz a ma divatos provokáció módszerével.) Annak a fölfogásnak megfelelően, hogy közös bajaink oka tehetetlenségünk. Amennyiben elégedetlenek vagyunk sorsunkkal, az „alvó”, elkényelmesedett, mindennel megalkuvó magyarságnak föl kell ébrednie. Ki kell mozdulnia tétlen állapotából, hogy a saját javára változtathassa meg a viszonyokat és körülményeket. Ez a fölfogás áll a *Hymnus* gondolatvilágának a középpontjában is: Isten azokat bünteti, kik a „töröktől” a „rabigát” a vállaikra veszik – ahelyett, hogy küzdenének. Mint akik hazát szereztek, és akik – mint Hunyadi – megvédték azt. (És sikert arattak, mint a „Bécsnek büszke várát” hódoltató Mátyás király.) Akik erre képesek, azok számíthatnak Isten áldására, mondja Kölcsey régi prédikátorok hangját idézve. Azért, hogy egyszerre szólhasson – mint ők tették a templomi szószelekről – a „vitézekhez” és a munkájukból élőkhez. Akik nélkül a Kunság mezején nem terem aranykalász, Tokaj szőlővesszein nektár készítésére alkalmas szőlő.

Ez a logika vezet az érdekegyesítés gondolatáig. Az előző században kialakult fölfogás szerint a („felvilágosult”, de „abszolút”) uralkodók feladata, hogy felülről

javítsanak népeik életén. A magyar tapasztalatok azonban nem igazolták vissza ezt a szándékot. Ezért a külső erőkkkel szemben (amelyektől hiába várnánk a „jobbsorsot”) csak az egész közösség összefogása lehet eredményes, amely kizárólag belső indítekból lehetséges, felső utasítás, parancsszó nem hozhatja létre. A szószólónak kell ráébresztenie a nemességet, hogy többet nyer, ha lemond korszerűtlen és csekély hasznú kiváltságairól. A „népnek” pedig érzékelnie a változásokat, amelyek megszabadíthatják nyomasztó (jobbágyi) kötöttségeitől. Egyaránt érdekeltek a „szabadság és tulajdon” jelszavának megvalósulásában, hiszen legnagyobb – közös – gondjuk, hogy a fennálló viszonyok működésképtelenné váltak. A szabadság mozgósító értékkel, a „tisztá” (szabad rendelkezésű) tulajdon nem csupán a jobbágyoknak kívánatos cél, hanem a távoli falvakba szétaprózott, jórészt jobbágyok által művelt birtokaik súlyos gondjaival küszködő középnemeseknek is. (Széchenyi a *Hitel*ben a leggazdagabbak nézőpontjából fejtette ki a változtatások szükségességét.)

A cultura latinul a föld megművelést jelenteti, amit a fölhalmozott tapasztalatok hagyománya és annak továbbadása tesz lehetővé. Ily módon lehetett a gyűjtögető nyomorúságból, kiszolgáltatottságból átlépni a biztonságosabb földművelő-állattenyésztő életmódba. Kölcsey és szószóló kortársai szerint hasonló váltás szükséges a XIX. században. A természet vizsgálatának – tudományos – módszere ekkor már a fejlődés (evolúció) gondolatára épült. A társadalomra vetítve: a jövő érdekében alakítható jelen – a múltjából következik minden változás. „Vár állott, most kőhalom, / Kedv s öröm röpködtek, / Halálhörgés, siralom / Zajlik már helyettek.” Az 1820-as években a romokhoz nem kapcsolódott már halálhörgés, a régi várak már régen elestek. A siralom annál jellemzőbb a korra. Pedig a „szabadság nem virul / A holtnak véréből”, azért az élőknek kell újjáépíteniük a várakat, s aztán – kedvvel, örömmel – karban tartani. Nem hiába verte a korabeli iskola tanulói fejébe a latin közmondást, hogy a „történelem az élet tanítómestere”, a múlt tanulságait a kor a jövőbe vezető lépcsőfokoknak tekintette.

A helyzet tarthatatlanságát a Habsburg Birodalom bécsi kormánya is látta, de a politikáját nem tudta összeegyeztetni az egyes nemzetek érdekeivel. A birodalmi államközösség tudata nem alakulhatott ki, a társadalmi és nemzeti érdekellentétek más szervezőelvet kívántak. Sejtették ezt már az előző század „tudós hazafiai”, s tudatosították a XIX. század elejének magyar „ábrándozói és vizsgálódói”. Ebben az összefüggésben a haladás gondolata nem működőképes a haza gondolata nélkül. Illetve a haza nem lehet olyan, amilyennek szeretnék haladás nélkül. Az eredetközösségnek csak a nemesség tanultabb rétegében volt mozgósító jelentése, ezért a nyelvi alapú hagyományközösség eszméje került előtérbe. Főleg költőknek, regényíróknak és a színházi élmények létrehozóinak közvélemény-teremtő hatására. Az érdekegyesítés gondolatának szolgálatában (párhuzamos nyugat-európai irányzatokkal) a szépirodalom fölfedezte a hagyomány „népi” összetevőjét is, amely a régebbi múltban talán el sem különült a nemesi hagyománytól. Kölcsey – miután az érzelmesség nemzetközi irányzatát szűknek találta – a „népdal tonját” találgatva igyekezett költészetét megújítani. A nyilvánosság előtt megszólalók kö-

[*Kérdez az idő*]

zött pedig egyre többen voltak, akik legfőljebb hivatkozhattak nemesi származásukra, de már ugyanúgy kellett a megélhetésükről gondoskodniuk, mint a jobbágy- vagy polgári eredetűeknek.

A szabadságharc bukása után a győztes hatalmi politika eltávolította a társadalmi-gazdasági fejlődés útjában álló legnagyobb akadályokat, de a külső erőszak – és az azzal szembeni védekezés – a nemzeti önismeretben súlyos zavarokat okozott. A Habsburgok által 1848-ban föllázított szerbek és románok – a Kárpát-medence történetében először – nemzetiségi okból mészárolták le teljes városok magyar lakosságát. (A Horea-Closka fölkelés vagy a koleralázadás fő oka még a szegénység volt, és az „urak” ellen irányult.) Ez olyan sokkot okozott a köztudatban, amelyet nem tudott föloldani a jogi alapon létrejött kiegyezés. A XIX. század második felének olvasói jobban szerették Jókai lebilincselő történeteit a nehézkes Kemény kiábrándító üzeneteinél, a *Toldyt* a *Nagyvidai cigányok*nál. A korszak gazdasági föllendülése nagy eredményeket hozott, de a kor kihívásaira nem sikerült hosszabb távon érvényes válaszokat találni. A Mikszáth-regények rokonszenves „tótjai” Masaryk zászlaja alá kezdtek gyülekezni. A századvégi hagyományokba beleépült a „népi gondolat”, de a „népiesség” összeütközésbe került az osztályharcos világforradalom álmával. Kodály, Bartók, Kós Károly és mások még a népi hagyományt tekintették a művészi megújulás nagy lehetőségének, de a „világ proletárjainak egyesüléséről” szónokló, osztálygyűlölködést hirdető tanácsköztársaság véres terrorja az ellenforradalom véres megtorlását hívta elő. Bekerült a köztudatba a „bűnös város” (Budapest) hamis legendája, a paraszti „egészség” mítosza, amelylyel szemben a baloldal kisajátította a „modernség” jelszavát. Az pedig, hogy az I. világháborút lezáró béke minden harmadik magyart idegen uralom alá rendelt, óriási zavart okozott, amiből sem a bal-, sem a jobboldali gondolkodók nem találtak járható kiutat.

Közben folyamatosan nőttek a társadalmi mobilitás lehetőségei, a helyváltoztatás, a közlekedés, a szállítás (amit Széchenyi kommunikációnak nevezett), a kereskedelem szerepe, az iparilag előállított áruk (egyfelől bőségük, másfelől hiányuk gondjaival), de nem oldódtak a társadalmi feszültségek. Sokan találkozhattak a világ változásairól szóló hírekkel, gyorsult az ismeretek terjedésének sebessége. Igaz, könyvhöz, újsághoz már Kölcsey korában egyre többen juthattak hozzá, de a tudomány és technika szám-talan új eredménye olyan gyökeresen alakította át az életformát, hogy alapvetően módosultak az emberi lehetőségek. Különböző fogyatékoságokkal, de kiépült az ennek megfelelő közigazgatás, igazságszolgáltatás és az oktatás intézményrendszere, de az „igazságosabb társadalom” csak ígéret maradt.

Az ismeretszerzés legfőbb módja évezredekken keresztül a hagyományban főlhalmozott tudás személyközi (szóbeli) átvétele és a közvetlen tapasztalat volt. Az írás nyomdai sokszorosításával, majd az iskolarendszerek létesítésével fokozatosan nőtt az intézmények és az ismerethordozó eszközök szerepe. Kölcsey még úgy gondolta (és írta a *Paraimesis*ben), hogy az egyéni tapasztalat és az egyéni tanulás a szükséges tudás megszerzésének legeredményesebb formája, de az iskola közvetítő (médiium) szerepe a XIX. század közepére megkerülhetetlenné vált, az ott ösz-

szeponosított tudás-hagyomány elemi részei a társadalom alsó rétegeiben is a föl-emelkedés nélkülözhetetlen eszközévé váltak. A XX. században ehhez járult a többi médiumok ismeretterjesztő, hírközvetítő szerepe, s ennek következtében alig maradtak lehetőségeink a *nem ember által megalkotott* (természetes) világ megismerésére. A XXI. század emberének tudatát, gondolkodását s immár hagyományait a médiumok határozzák meg; beleértve az iskolarendszert, a könyvkiadást, a művészi élményeket kínáló intézményeket és mindazt, amit a köznyelv médiának nevez. Az iskolarendszerben közvetített tudás ugyanúgy az irányítók által meghatározott fölfogásnak, ízlésnek, szellemiségnek a terméke (azaz egyáltalában nem „a” tudás), ahogy a könyv vagy az ismeretterjesztés más formáié. A fényképezőgép, a rádió, a tv, a számítógép ennek határait terjesztette beláthatatlanná. Amit a posztmodern ember „valóságnak” képzel, megalkotott „képmás”. Olyan, amilyenné a közreműködők formálják.

Morus Tamás *Utópiája* nyomán egyre többen keresték a társadalomban a természethez hasonlóan állandó törvényszerűségeket. Rousseau kidolgozta a „társadalmi szerződés” (akkor érvényes) feltételeit, Adam Smith megfigyelte és leírta az „ipari forradalom” gazdasági következményeit. Majd jött Marx, és hozta a „tudományosan” megállapított elvek alapján bekövetkező – korlátlan fogyasztást és „teljes” szabadságot ígérő – közboldogság ígérését. A szocializmusból kialakuló kommunizmus bekövetkezésének gazdasági szükségszerűsége százmilliók képzeletében vert mély, máig élő gyökeret. Milyen egyszerű! A történelemben a rossz rabszolgaságot követte a több személyes szabadsággal járó hűbériség, majd megjelent a kapitalizmus, benne a harcos munkásosztállyal, amely forradalmi úton megdöntötte a „rendszert”, és kivívta a „végső földi jó” világméretű győzelmét. Ezt a megállíthatatlan fejlődést nevezték (idegen szóval) progresszióknak. Kevesen vették észre, hogy alapvető kérdések tisztázatlanok maradtak. Egyebek között az, hogyan gyakorolhatja a „köz” a „termelőeszközök” (ingatlanok és ingóságok) fölötti tulajdonosi jogait és kötelezettségeit? Ezek egyes személyekhez kötött feladatok. Tudni illik, a forradalom marxista (vagy marxizáló) kultusza a francia forradalom jakobinusainak hagyományára épült, átvette a kiválók (franciául: elite) vezetői fölhatalmazottságának a hitvallását. Ezzel kétségbe vonta a „demokrácia” vezető kiválasztó képességének a mítoszát. Miközben a marxizmus önmaga tudományosságára hivatkozott, a politikai gyakorlatban világszerte a tekintélyelvű hit követelményeihez igazodott. A baloldali mozgalmak általánosan elfogadott tételévé vált, hogy az elképzelt jót csak erőszakkal, megfélemlítéssel (terrorral) lehet kikényszeríteni. (Kölcsey, Eötvös nemzedéke még föltételezte, hogy a megoldás a meggyőzésben, belátásban van.) Ahogyan sokan megfogalmazták (még szelíd lelkű, a harctól irtózó költők is), a „nép” nem tudhatja, mi a jó neki, ezért az utópia új világát a kiválasztottak parancsszavára kell fölépítenie. Áldozatok árán és akár kedve ellenére, annak az ígérletnek a reményében, ha majd megvalósul a fogyasztói jólét. Az ezzel járó boldogságot – a nevükben, de nélkülük működő hatalomtól – ajándékba kapják.

Ehhez az ígérletéhez fölhasználták a „haza és a haladás” – más gondolatkörben született – jelszavát. A német nemzeti szocialisták („a nácik”) ezzel döntötték romba Európát – és küldték halálba emberek tízmillióit. Ezzel a jelszóval mozgó-

[*Kérdez az idő*]

sította az ország lakosságát önvédelemre a Szovjetunió, s nevezte a meghódított országokban bevezetett önkényuralmi rendszerét „szocializmusnak”. A haza, a nemzettudat jelszavai később is mindenütt érvényben maradtak – Magyarországot kivéve. Itt a Moszkvából érkezett vezetők közül Révai József egy Kölcsey-monográfiát is fölhasznált, hogy a nemzet „haladó” hagyományainak a kisajátításával – a „Lobogónk Petőfi” jelszavával – igazolja a hatalmi gyakorlatot, ami sajátos eredményre vezetett. 1956 októberében sok fiatal érezte magát Petőfi örökösének, és szállt szembe a magyar szabadságért, a hazáért és az „igazi” haladásért a tankokkal. A Moszkvában kinevezett új vezetők, „a forradalmi munkás-paraszt kormány” az ötvenhatos forradalmat ellenforradalommal minősítette, és a „sajnálatos események” egyik okát a „nacionalizmusban” jelölte meg. Azaz rátalált a világforradalom tételéből kiindult (a „nemzetköziség” magasabbrendűségének a mítoszhoz ragaszkodó) „szocialista” eszmeiség bűvkörében mozgó „baloldal” régi bűnbakjára, a nemzeti eltévelyedésre. Hiába voltak a „népiesek” a „régik” könyörtelen kritikussai, rájuk is árnyékot vetett, hogy a nácik nem csupán a Natio, de a Volk szót is végzetesen lejáratták. (A „nép” szó ma is gyanús, a politika inkább „emberekről” beszél. Annál inkább, mert az „egyének halmaza”, nem alkot közösséget.)

Noha e kérdések megosztották a magyar „pártot”, a „Szovjetunió iránti hűség” követelménye (legalábbis a felszínen) elfojtotta az ellenvéleményeket. Az iskolákban és munkahelyeken kötelezően kialakított *kettős beszédben* a szavak, történetek jelentése elvált a „hivatalos” és a magán (családi, kisközösségi) használatban. Ennek nyomán ment át a köztudatba a „rendszerelváltás” szövege is anélkül, hogy tisztázódott volna, hogy az önkényuralmi rendszer csak szavakban nevezte magát szocializmusnak, gyakorlata igen messze állt annak elveitől, s talán a „kapitalizmus” sem más, mint a történelem gazdaságközpontú elemzésének elméleti modellje. Elhatározással sikerült is a jogrendszeren, a tulajdonviszonyokon és az egy-pártrendszeren változtatni. A „nép”, az „emberek”, sőt a vezető réteg is ugyanaz marad, a lakosság gondolkodásának, viselkedésének, közösségi viszonyainak a megváltozásához hosszabb idő szükséges. A közbeszéd, az iskola megegyezésre kellene jusson alapvető fogalmak jelentéstartalmában. A szovjet világbirodalom magyar sajátossága volt, hogy a helyi hatalom tudatosan bizonytalanította el a népet, a nemzet, a haza fogalmának a történelemben, irodalomban és művészetekben addig kialakult értelmezését. (A Szovjetunióban, Romániában vagy a mai Szlovákiában ragaszkodtak a nemzeti hagyományok pártérdekű felhasználásához.) Révai köre ötvenhat után kiszorult a magyar szellemi élet irányításából, s a Nagy Imre kormányában vállalt szerepe miatt egy ideig mellőzött filozófus, Lukács György tanítása került előtérbe, amely kapcsolatot teremtett a „nyugati” marxista–maoista szellemi áramlatokkal.

A francia forradalom óta a „progresszió” egyik alaptétele az évezredek keresztény hagyomány tagadása. Mivel annak jelképrendszerében a jobb lator a jobb (irgalmasabb, megértőbb), a bal a rossz; ettől kezdve a „progresszív” kinyilatkoztatásokban minden, ami jó és igaz, az baloldali. (Ami *nem az*, azt jobboldalinak

minősítik.) Kazinczytól Madáchig sokan hitték azt, a tekintélyelv tagadása előbbre viszi az emberiséget, fölszabadítja a gondolkodást. A tagadáselvű progresszió azonban éppen a tekintélyelvek (marxizmus, maoizmus, baloldaliság) dogmává merevedésére épül. Sokan gondolták azt, hogy önmagukat baloldalinak vallva (belépve a pártba) közelebb kerülnek a hatalomhoz és a dolgok jó irányú befolyásoláshoz. Ez azonban öncsalás, mert a jakobinus hatalomfölfogás a kiválasztás elvére épül: fölülről határozzák meg az „igazak” körét. Ennek megfelelően adta a Szovjetunió hűbérbe az általa kiválasztott vezetőknek (Rákosinak, majd Kádárnak) a meghódított országokat. Ezek a vezetők választották ki a hatalomba emeltek különböző köreit – megfelelő „jobbágyi” szolgálatot várva hűbéreseiktől. Noha a magyar irodalom kedvelt legendái közé tartozik, hogy a jó király szándékainak érvényesülését a „rossz tanácsadók” akadályozzák meg, a történelem nem ismeri a hatalomgyakorlásnak olyan korábbi formáit, amelynek hivatalos beszéde jobban elmélyítette volna a szavak hagyományos értelme és nyilvános használata közti szakadékot. A szabadságon parancsok teljesítését, népi demokrácián besúgórendszerrel működtetett önkényuralmat kellett érteni. A magánélet beszűkült, néha még annak a zárt világába is behatoltak a mindenről jelentők. Általánossá vált az a vélemény, hogy a törvény csak a hatalom érdekeit védi, ezért folyamatosan ki kell játszani – akár csak a jelentők figyelmét. Mindezek abszurditását az teljesítette ki, hogy nagyobbra nőtt a félelem és óvatosság az emberi gyengeségekkel működő gépezettől, mint amennyire az képes lehetett.

Találón írta le a *Magyar Szemlében* (2007. február) a Kádár-korszak hírhedt jelszavának alapvető hamisságát Kulin Ferenc (*Ő mondja meg ki voltál? Az Egy mondat és utóélete*). Eszerint az, „aki nincs ellenünk, az velünk van” bölcsnek tűnő „toleranciája” csak arra vonatkozott, aki (nyíltan) nem fordult szembe a hatalommal. Az érvényesülésre törekvőktől megkövetelték a „feltétlen és következetes azonosulást”. Kulin szavaival: „Nem elég, hogy elismered, elfogadod: mi vagyunk az erősebbek, a miénk a hatalom. Hinned is kell bennünk! Hinned kell a küldetésünkben, képességeinkben és feddhetetlenségünkben. És – mindenek fölött – a céljainkban.” Hinni abban, amit csak a következetesen érzékeltetett erőszak tartott fenn, amelynek „céljait” kívülről határozták meg! „Az abszolút hatalomnak erről a kóros becsvágyáról, beteges telhetetlenségéről” nem csupán Illyés nagy verse és tragédiái szólnak, de milliók érezték át az ebből következő végletes bizonytalanságot. (Miközben a megszabott határokon belül biztonságban éltek.) Ez készítette elő a posztmodern térnyerését még azelőtt, hogy a világ szellemi életének uralkodó irányzata lett. Azok is, akik hinni akartak a marxizmusban, a szocialista eszmékben, minduntalan beleütköztek a szavaknak ellentmondó gyakorlatba. Ahogy ezt Illyés Gyula már az ötvenes évek elején megfogalmazta, de az *Egy mondat a zsarnokságról* ismerete közel fél évszázadig hiányzott a köztudatból, s máig nem került át a szellemi élet – mítoszokkal és legendákkal telített – vérkeringésébe. A kor jellegzetes ellentmondásait nem is az olyan kiváló művek tolmácsolják, mint Vas István önéletrajzi munkája, a *Nebéz szerelem*, amelynek elemzései a baloldaliság megértését kívánják elősegíteni. Sokkal inkább Déry Tibor fölfogá-

[*Kérdez az idő*]

sa. Azé az íróé, akit ötvenhat miatt bebörtönöztek, akinek kiszabadítása nemzetközi jelentőségű üggyé nőtt, s aki már a hetvenes években a hatalom dédelgetett kedvence. Művének a címe – *Ítélet nincs* – a korán teret hódító posztmodern szellemében szól. A kettős beszéd általános elfogadásának képtelenségét – a „nyugati” abszurd dráma térhódításával egyidejűleg – ragadja meg az irónia eszközével, és hangsúlyozza a minden bizonytalanságát és a megtörténtek következménynélküliségét. Az önkényuralom belső karhatalma ugyan szoros ellenőrzése alatt tartotta a közlés minden eszközét (a legegyszerűbb sokszorosítógépek használatáig), a szellemi határok őrzését. A nyolcvanas években mégis elnézte, hogy ellenzékének egy általa kiválasztott irányzata rendelkezék ilyen eszközökkel. A tiltás, kijátszás, engedélyezés eme ingoványos közegében végül azok az értékek is kétségessé váltak, amelyekre a hatalom – minden kinyilatkoztatásában – egész elméletét építette.

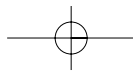
A második világháború után az Egyesült Államokban, Kanadában és Nyugat-Európában a tudományos-technológiai fejlődés megteremtette az általános jólét alapjait, s ezzel létrehozta a fogyasztói társadalmakat. 1968-ban a nyugat-európai diákság föllázadt az iskola hagyományos rendje, fegyelme és követelményrendszere ellen. Ennek eredményeként megváltozott az oktatás egész tartalma. (Amelyet Magyarországon a XXI. század elején úgy konzerváltak, hogy átültetői figyelmen kívül hagyták az azóta eltelt fél évszázad változtatásait.) A természettudományos ismeretek növekvő fontosságának a következményeként mindenütt nagymértékben csökkent a görög-latin-keresztény alapokon álló nemzeti művelődési hagyományok tanítására fordított idő. (1948 előtt Magyarországon az „érettségit” adó gimnáziumi tanórák 75–80 százalékában ezt tanították.) A hatvannyolcas lázadók Mao „kulturális forradalmáért” lelkesedtek, amely Kínában a szó tárgyi értelmében is lerombolta a művelődési hagyományt. (Továbbá mintegy negyvenmillió áldozattal járt.) A tagadás (romboljuk le a régit) szelleme elérte a hagyományos értékrend minden elemét. A „magas kultúra” mellett megjelent az „ellenkultúra” és a „tömegkultúra”. Uralkodó tényezővé vált az alacsony ízlést kiszolgáló szórakoztatóipar. Ezzel a művelődés eszméjéből és a művészek hivatástudatából eltűnt a korábbi – a szórakoztatáshoz is kapcsolódó – fölemelő szándék. Az ember és a társadalom befolyásolására vonatkozó írói-művészi hivatástudat korszerűtlennek minősült. Az érvelést fölváltották a „városi gerillataktika” szelleméből következő provokációk. (A szó ingerlést, izgatást, kihívást, sértő szándékot jelent.) Eltűntek a korábbi műveltség alapértékeit hirdető magatartásminták. A hívő, az eszményeket tisztelő, a kötelességeit teljesítő emberi viselkedés helyett a „laza”, jópofa, vicces lett a sikeresség példaképe. Az öntudattal vallott hitetlenségére „büszke”, magabiztos ember pedig, aki minden hagyományos értékben és állításban kételkedik, kiszolgáltatta magát a legostobább reklámoknak, a politikai „kommunikációnak”, az áltudományoknak, a modern babonáknak.

A hagyomány tagadása kiterjed az életformára, a viselkedésre, az emberi kapcsolatokra, a gyermekvállalásra, a szexuális szokásokra; így értelemszerűen magában foglalja a nemzet és a haza eszméjét is. Tekintélyes szakirodalom hirdeti

a nemzetek korszerűtlenségének tanát, s 1990 előtt csak ez kapott nyilvánosságot Magyarországon. A hatalmi ellenőrzés kizárt minden művet, amely vitázott ezzel.

Az, amit globalizációnak neveznek, ugyancsak a nemzeti eszme ellen szól. Tény: létrejött a – területén korábban végbement pusztító háborúk kizárását ígérő – Európai Unió. Noha a hatvannyolcas mozgalom terrorszervezetekben (Vörös Brigádok, Vörös Hadsereg Frakció stb.) érte el csúcspontját, az egykori maoisták már beilleszkedtek hazájuk politikai rendjébe. Kiválasztottságuk igazolását harsogja a média. (Ellenvélemény ritkán kap teret.) Igaz, a baszk nemzeti mozgalom változatlanul él az erőszak eszközével, de mintha Észak-Írország megbékülne. Kérdés csak az, hogy mivel, hiszen a nemzeti létezés jogát kivívó Ír Köztársaság is az Unió tagállama. A spanyol kormányoknak gondot okoz a katalán önrendelkezés. (Növekvő öntudatának szemléletes példája a Barcelona – kiváló – labdarúgócsapata, amelynek edzője csak katalánul hajlandó nyilatkozni a spanyol TV-nek.) Az EU megalakulása óta Belgium ténylegesen három részre szakadt, s nem áll messze ettől Nagy Britannia sem: a skótok múzeumként mutogathatják „ösi” parlamentjüket, mert Edinburghban fölépítették az újat; Wales utcáin kétnyelvűek a föliratok, talán nem túl távoli ezekben az országokban nemzeti kormányok alakulása sem. Mivel olyan népekről van itt szó, amelyekről a XX. század közepén általában azt hitték, hogy elvesztették nyelvi és kulturális hagyományukat, könnyen lehet, hogy mégis fennmarad a nemzetek Európája. Annál inkább, mert a globalizáció jelszava mögött az amerikaiak, britek, franciák, németek – vagy akár az osztrákok – könnyörtelenül érvényesítik nemzeti érdekeiket.

A globalizáció jelensége nem új, már Kölcsey fölfigyelt rá, amikor arról írt: „Most az újságyszerkesztő a világ öt részének ír; az angol és francia románíró a világ öt részét sóhajtoztatja.” Akárcsak a XXI. századi szórakoztatóipar – fejlettebb technológiával. Korábban elképzelhetetlen bőségű ismeretszerzést és kapcsolatteremtést kínál a világháló, de ezzel a bizonytalanság – és a hamis magabiztosság – félelmetes távlatai nyíltak meg. Nem véletlenül gondolt a nyomtatás elterjedésével a legtöbb uralkodó hatalmi központ a sokszorosított hír, ismeret, tudás ellenőrzésének fontosságára; nem véletlenül vált a „hidegháború” egyik fő területévé a szovjet birodalom tájékoztatási egyeduralmának megtörése (főleg a rádió segítségével); a közlési lehetőségek (majdnem) korlátlanul válása a tudat befolyásolásának végtelen lehetőségét hozta magával. Az alapkérdéssel már Vörösmarty tisztában volt, amikor megkérdőjelezte a felvilágosodás alapgondolatát: „Ment-e / A könyvek által a világ elébb?” Mert „hol a nagyobb rész boldogsága”? A felvilágosodás nagy álma, a földi boldogság mintha egyre távolodóbb cél lenne. A boldogság, amelyről – valljuk be – még magánéletünkben sem tudjuk egészen, mit is jelent. De a gondolatindító Vörösmarty-kérdés változatlanul érvényes: „Hol a könyv, mely célhoz vezet?” A cél találgatása helyett forduljunk inkább a költő magyarázatához: a fehér papírra fekete betűkkel bármit nyomtathatunk: igazat, hazugot, jó szándékot, félrevezetőt, tudományos felfedezést és gátlástalanul hamis ámitást. (Nem lehet elégszer ismételni, hogy a felsőfokú végzettségűek körében áltudományos „babonáknak” soha nagyobb hívő tábora, történelemhamisító regényeknek

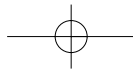

[*Kérdez az idő*]

több olvasója nem volt, mint ma.) Mindarról, amit a tv-ben látunk, a világhálón olvasunk, soha nem tudhatjuk, mennyiben „igaz”, hiteles. Az egész eszközrendszer a téveszmék, hamis ígéretek, hazug állítások, a megalkotott valóságképek politikai-üzleti célú terjesztésének a lehetőséget nyitotta végtelenné.

Mindenki beleszületik egy hagyományba. Ha megtagadja azt, lázadóként is csak valamelyik másikba léphet át. Előzmények nélküli, magunk teremtette gondolkodás nem létezik. A különböző hagyományoknak megvannak a saját mítoszaik, legendáik, s az egykor érvényes új fölismeréseik (tanok) többnyire tabukká, téveszmékké, hamis öngigazolásokká torzulnak. A tudományos kutatások térnyerése és az életformákat gyökeresen megváltoztató technológiai „forradalom” előtérbe hozta az embert a világtól elválasztó (elidegenítő) eszközök szerepét – a testi munkaerő rovására. Az újat kereső szellem beépült a XX. században kialakult hagyomány minden irányzatába. A tömegkommunikációs eszközök által az egyénekre zúdított hírek, ismeretek, mítosz-értelmezések, hamis legendák, téves előítéletek, alaptalan állítások lehetetlenné teszik, hogy a felvilágosodás alapelve: az előítéletek fölülvizsgálata érvényesülhessen. A tudományos világban is kivételesnek számít, ha az egyes irányzatok (befolyásuk függvényében) nem a másoktól átvett elképzeléseik igazolását jutalmazták. A hivatkozott alapművek értelmezése többnyire átvétel, amelyre úgy épülnek elméletek, hogy használóiknak ritkán adódik lehetőségük az eredeti megállapítások újraértelmezésére.

Magyarországon a Kádár-korszak bukása után szembe kell nézni azzal, hogy hagyományunk nem csupán az, amit – mert jónak tartunk – kiválasztunk. Abba Ferenc József és a Horthy-korszak után beépült az a két időszak is, amelyet Rákosi és Kádár nevével szokás jelölni. Gyorsan fogynak azok, akik a II. világháború előtti szellemi, anyagi, intézményi és társadalmi viszonyok feltételeivel, értékeivel, ellentmondásaival személyes találkozhattak. A ma élők nagy többsége csak torzképeket ismerheti. (Ki azért, mert a „tanítást” hitelesnek fogadja el; ki azért, mert annak kettős beszédén fölháborodva mindenben annak ellentétét vallja.) A szovjetek által idetelepített önkényuralom jellegzetessége volt, hogy kötelezően előírta az iskolában, egyetemen és munkahelyeken a politikai-világnézeti állásfoglalást. Szigorúan büntette az éppen érvényes tanítástól (és korlátozástól) való eltérést, az ellenmondást; jutalmazta a hűségét, az alkalmazkodást, a szolgálatot. Ennek a „nemzeti” hagyománya mélyen beépült a köztudatba azzal együtt, hogy a teljesítménynél, a tanulásnál, a tudásnál fontosabb a döntéshozókhöz (és a közelükben állókhoz) fűződő személyes kapcsolat. (A köznyelvbe rögzült szemlélet szerint a diákok iskolába, egyetemre „járnak”, s ehhez képest mellékes, hogy törekednek-e ott a tudás, a műveltség megszerzésére. Hiszen a siker sokkal inkább a kapcsolatokon múlik.) Az iskola, az egyetem „átpolitizálásának” megszüntetése a kilencvenes évek változásainak egyik fontos céljaként meg is valósult, de helyére nem került semmi, legföljebb a hagyománytagadó, minden bizonytalanságát hirdető tudományos iskolák tanításának néhány eleme. A filozófiai gondolkodás új távlatokat nyitott, de Marx átfogó, utópikus világmagyarázata óta hasonlóan nagyhatású – és egyszerű, könnyen fölfogható, mint átfogó – elmélet nem született.

A nyolcvanas évek magyar közvéleménye tapasztalta a hiánygazdaság hátrányait, de nem ismerhette annak okait. Egyebek között technológiai elmaradottságunkat, a hamis világszemléletből belénk rögzült öncsalásokat. Aztán kiderült, hogy a magyar iskolarendszer százezrével bocsát ki olyan fiatalokat, akik alkalmatlanok a piacgazdaságban kínálkozó munkatevékenységek elvégzésére. A sokat emlegetett magyar találékonyság is inkább csak a szabályok kijátszásában mutatkozik hatékonynak. Azt a szakadékot sem sikerül áthidalni, amely a nemzetközileg elismert tudományos eredmények és gyakorlati hasznosításuk közt évtizedek óta tántog. A változások új feltételeinek felismeréséhez először magunkba kell néznünk, saját értékeinket, lehetőségeinket és hibáinkat fölmérni.

Mit érdemes újragondolni a nemzeti hagyományból? Van-e valami állandó?

Mindenek előtt Kölcsey óhaját, hogy a magyar nép ne szégyenkezve nézze saját történelmét. Miért is szégyellnénk a Hunyadiakat és Zrínyieket? Miért Kölcseyt, aki azon töprengett, hogy minden „ember saját szemüvegével nézi a világot, ki tudná meghatározni, ki tart jobb üveget? A vizsgáló vagy az ábrándozó?” Ma nem így van? Egyikünk a közeli gondokat látja jobban, másikunk a nagy összefüggéseket. Nem kell-e annak, aki másokhoz szól, ítélőképességével és akaraterejével a „sokaság” fölé emelkednie? Jobban és alaposabban vizsgálandó és merészebben álmódolni? A szemüvegpélda azonban azért is izgalmas, mert arra mutat rá, hogyan kerül az ember megismerő szándéka és a „világ” közé egy a látást befolyásoló eszköz – a médium. Korunk alapvető kérdése ez különös tekintettel Marx nagyhatású „modelljeire”, amelyeket a „sokaság” „szemüveggé” használ. Ez a „szemüveg” nem csupán kicsinyít és nagyít, de akadályozza is a valóságos – emberi, tudati, anyagi – viszonyok megismerését.

És miért szégyellnénk Széchenyi üzenetét a *Hitel* végén? Idézem: „Munkám tartalmából ki-ki azt fogja látni, hogy a végsőségeket s túlságokat gyűlölöm, s a békítés barátja vagyok, szeretném a számos felekezetet egyesíteni, s inkább a *lehető jót* akarom elérni középúton, mint a *képzelt jót*, melyet talán csak a másvilágon lelendünk fel, levegőutakon. Nem nézek én, megvallom, annyit hátra, mint sok hazámfia, hanem inkább előre; nincs annyi gondom tudni: *valaha mik voltunk*, de inkább átnézni, idővel *mik lehetünk s mik leendünk*. A múlt elesett hatalmunkból, a jövődönnek urai vagyunk.” És sokat idézett bizakodását a magyar jövőről? Amelyhez aligha nélkülözhető a jelen lehetőségeit meghatározó múlt sikereinek és kudarcainak – azaz következményeinek – az ismerete, amelyeket megváltoztatni tényleg nem áll hatalmunkban, de tanulságait – ahogy Kölcsey írta – lépcsőként használhatjuk az előbbre – vagy inkább: a följebb – lépéshez. Mert „miből támad emberek közt a legtöbb zavar és ekképp legtöbb nyomorúság? Tán abból, hogy szívtelenek és rosszak? Valóban nem, hanem legfőképp azon felette egyszerű okból, mert nem értik egymást” (Széchenyi). Közös nyelvet keresve talán ennyi is elég annak a jelzésére, hogy nem nehéz egy letűnt kor írásaiban időszerű gondolatokra lelni.

„Mi dolgunk a világon?” – kérdezi Vörösmarty, s persze a posztmodern fülnek idegen pátosszal válaszolja: „küzdeni a legnemesbekért”. A nemes szó is elvesztette

[*Kérdez az idő*]

nem csupán a származási előjogokhoz kapcsolódó jelentését, de azt is, amit Kazinczy óta építgettek írók és gondolkodók: a tudós hazafiaságot. Nemesi címet (és ezzel birtokot) eredetileg kiemelkedő hadiérdemekért és ezek további vállalásáért adták, de a Rákóczi-szabadságharc után többnyire már hivatali szolgálatokért osztogatták fölös számban. Értelmét nem csak az változtatta meg, hogy a vitézség helyére a tudás fontossága került, hiszen a harcosok (és tisztviselők) is saját teljesítményünkkel emelkedtek ki; de az új fölfogásban ezt a nemességet nem a hatalom, hanem a közvélemény elismerése minősítette – a köz érdekét mérlegelve. (Kölcseyék éppen azzal érveltek, hogy a nemesi származásúak nem teljesítik honvédő kötelességeiket. Azt, amiért előjogokat kaptak.) A XXI. század nagy kérdése, az egyén és közösség viszonyának újjárendezése. A társadalomtudományi kutatások eredményei ennek a lehetőségét előkészítették, számos (köztük nemzeti) előítélet téves voltát bizonyították. Föltárták múltunk és jelenünk új következtetések levonására alkalmas tényezőit. Ahogy az itt sokat idézett „reformkor” tette, ezek felhasználásával lehetne a végletekig lejáratott reform (átalakítás) szó új tartalmát megkeresni.

„Minden embernek van háza, minden embernek van hazája” – hirdette Kölcsey: „Isten egy szívnek egy keblet teremt: Így egy embernek egy hazát. Semmi sem lehet nagy és következeiseiben tiszteletreméltó, ami cél és határ nélkül szétfolyt, aminek nincs célja, amelybe összevonuljon, honnan szétágazzék. Azért kell minden egyes embernek saját hazájáért munkálkodni...” A divattá tett érzelemmentesség idején is gondoljunk arra, ami nem változott: az ember nem csupán saját házat (ma többnyire inkább: lakást) szeretne, de abban otthont is teremtenie, ahol – még ha a feltételeiben bizonytalan is, ha társ nélkül nem is nagyon remélheti – otthont teremthet. Otthont, amit sem a bank, sem a lakberendező, sem a bútoráruház nem tud helyette létrehozni. Otthont, amelyet berendezhet, gyarápíthat, szépíthat, gondozhat és védhet. Otthont, ahol kiléphet sokféle mindennapi gondjából. Otthont, amely ritkán lehet máshol, mint egy településen, amit út köt össze más településekkel, s ahol – ma – teljesen ki van szolgáltatva a közös víz, csatorna, villany, gáz, szemétszállító és bevásárló üzletek hálózatának. Noha ezekért fizet, ezek tőle függetlenül szervezett intézmények, amelyek működőképessége más személyektől, csoportoktól, szerencsés esetekben választott képviselőitől függ. Az otthon rendje rajta múlik, de azt egyedül nem tudja megvédeni. Ahogy csak a közös és szervezett erő (az állam) védheti meg környezete végzetes elszennyződésétől, a döntő többségében másoktól vásárolt élelmiszer előállítóinak – és árusaiknak – a visszaéléseitől, segítheti egészségének fenntartását, és biztosíthatja gyermekeinek (a tudásalapú társadalom gyorsan növekvő követelményeinek megfelelő) intézményes taníttatását. Ha nagyon gazdag, választhat különleges iskolát, szükségleteit beszerezheti saját üzemeiből és birtokáról, tarthat magánhadsereget, átléphetetlen falat vonhat tulajdona köré és így tovább; de ilyesmire igen keveseknek nyílnak lehetőségek. Egyébként körülötte minden (Kölcsey szavával) „szétfolyik”, ha nincs meghatározott cél: közös érdeket szolgáló haza. Saját ízlésünk szerint, más-más igényeknek és lehetőségeknek megfelelően rendezzük be ottho-

nunkat. Ezt együtt élő családtagok esetében is megkönnyíti, ha szüleiktől egymástól nem túlságosan eltérő hagyományt hoznak magukkal. A számtalan ellenérdekkel megosztott közösség működő szervezetének kialakítását is elősegíti, ha annak meghatározó eleme a kor igényei szerint értelmezett nemzeti hagyomány.

„Azok, akik a haladás helyett maradást akarnak, gondolják meg, miként a maradás szónak több jelentése van. Korszerinti haladás épen maradást hoz magával, vesztég maradás senyvedést” – fejtette ki Kölcsey akkor, amikor saját törekvéseit jelszóba foglalta össze. Gondolatának időszerűségét erősítik azok a megkerülhetetlen jelenségek, amelyek ellentmondanak a „haladás” felvilágosodás óta érvényes fölfogásának. Van-e még tartaléka a Föld energiakészletének és nyersanyagforrásainak? Képes-e a növekvő lakosság élelmezésének és ivóvízszükségleteinek a biztosítására? Visszafordítható-e a végzetesnek látszó környezetszennyezés? Mi a következménye a „klímaváltozás” tüneteinek? Fenntartható-e a fejlődés? Annyi bizonyosnak látszik, hogy a fogyasztás növekedésének (amit a marxizmus a boldogság feltételeként fogadtatott el) közeli határai vannak. Amire egykor Széchenyi és nyomában Németh László gondolt, a „minőség forradalma” – korunk alapkérdése. (Ma ugyan forradalom helyett paradigmaváltást mondanának, persze más elképzelések alapján, mint egykoron.) A minőség pedig – szemben a mennyiséggel, amelyet a gazdaság szerkezetében lehet előállítani – alapvetően a kiműveltség (a kultúra) kérdése. A tudás alapú társadalmat csak az iskolarendszer javításától remélhetjük, amelyből egyúttal annak az igényességnek is ki kellene alakulnia, amit már a *Parainesis* szerzője meghirdetett. Ez az egyetlen (nem könnyű) kiút a szegénységből és a gazdasági válságból. Ehhez a posztmodern kor európai szellemének mély válságával is szembe kell néznünk. Ne legyen kétségünk: korunk posztmodern. Túl vagyunk azon, hogy a modernizáció több évszázados eszméje kész megoldásokat kínáljon. A korábbi időszakokban megfogalmazott jelszavak mára kiüresedtek.

Válasszunk kereső szándékunkhoz még egy szépirodalmi példát nemzeti történetünk fölfelé ívelő időszakából. Berzsenyi költészetének egykor mindenki számára világos utalásrendszere a XXI. századi iskolák neveltjeinek csak utánjárással fogható föl. „Így minden ország talpköve / A tiszta erkölcs, mely, ha megvész: / Róma ledűl, s rabigába görbed” – írta egykoron. A tiszta erkölcs fogalmát érteni véljük: ne fogadj el megvesztegetést, ne lopj, ne csalj, ne hazudj, ne ölj. Az ő – és a kor – általános fölfogásában azonban a „rabigába görbed” nem a római birodalom szétesésére utal, hanem a köztársaság bukására. A történettudomány ugyan nem igazolja mindenben azt a mítoszt, amelyre ez a fölfogás épül, a XVIII–XIX. századi műveltségnek azonban alapvető eleme volt. Eszerint a császárság hozta létre a „mi” és az „ők”, az alattvaló és a hatalom szembenállását, amely magában hordozta a „római erő” szétzüllesztését. A „mi” köztársaságát ugyanis a közös érdek, a közös célok mozgósító ereje, az ehhez tartozó erények: a hűség, az áldozatkészség, az önfeláldozás, a hősiesség biztosították. (*A magyarokhoz* „Forr a világ” kezdetű változatában ugyanezt a példát olvashatjuk: „Nem sokaság, hanem / Lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat. / Ez tette Rómát föld urává. / Ez Ma-

[*Kérdez az idő*]

rathont s Budavárt híressé.”) Berzsenyi nem végeztette el önmagával a nagy próbát, hogy Mucius Scaevola példájára tűzbe tegye a kezét, nem is kerülhetett a római hős helyzetébe, de nem kételkedett abban, hogy a „hazájáért” minden áldozatra kész férfi eszményképe megerősítheti korának elszántságát a mindennapi életben. A köztudatot teremtő „nemzeti lelket” akarta fölébreszteni.

Ez a mítosz aligha állítható eredeti formájában helyre, noha nem hihetlenebb sok divatos történetnél. A költői hagyományt azonban érdemes lenne újraértelmezni. Mégpedig nem a tagadás, a rombolás, a hitetlenség szellemében, hanem a felfedezés előítéletek nélküli szándékával. Ez hálátlan feladat és szerep. A kérdés arról is szól, amire Kölcsey utalt: az egykori jelszavak megmaradásáról – avagy a történelem szemétdombjára vetéséről. Ez utóbbi esetben azonban nem csupán a nemzeti lét megmaradása a tét, hanem teljes elmagányosodásunk, elidegenedésünk. Ami az életformánkkal járó – egyre fokozódó – kiszolgáltatottságot tekintve nem éppen biztató kilátás.

Utóirat

E gondolatok megfogalmazásakor rendezte meg a Kölcsey Társaság Szatmárcsekén a Magyar Kultúra Napjához kapcsolódó 2009-es ünnepségét. Aki ott volt, hallhatta, hogy a szószékről a katolikus érsek és a református püspök ugyanabban a szellemben, ugyanazzal az aggodalommal szólt; majd rabul ejtette Szabó Dénes kórusának varázshatalma. Úgy érezhette, a református templom egyszerű falai között a „művészet fénylő csarnokában” lehet. Nekünk zengett a dal a „velőket rázó húrokon”, noha ezúttal nem világhírű zongoraművész, hanem jól összehangolt fiatal lányok torkából szólt. Háborgatta a szívünket, altatta a bánatunkat, átélhettük a katarzist, a megtisztulás ritka pillanatait, ahogy azt Vörösmarty egykor Liszt Ferenchez szóló versében megfogalmazta. Eszünkbe juthatott Kodály, aki ezt a „modern” kóruskultúrát elindította, róla Bartók, írók, festők, tudósok, aki nem szégyelltek, hogy Árpád (a Hunyadiak, Zrínyiek) nemzetéhez tartoznak, noha nem akartak az ő dicsőségükből részesedni, még kevésbé a történelmi vereségeken siránkozni, mert elég erőt éreztek magukban, hogy saját nemzeti hagyományukból kiindulva újat – a legsikeresebbek a világ figyelmét is fölkeltsző újat – teremtsenek.

Ez lehet a haza és a haladás mai üzenete.